

Szkoła w środowisku i edukacja równoległa. Obszary zainteresowań Profesora Edmunda Trempały

Od początku swojej aktywności naukowej E. Trempała związany był z pedagogiką społeczną. W ramach tej dyscypliny oraz podejmowanych w niej problemów Autor zajął się przede wszystkim zagadnieniem funkcjonowania środowisk wychowawczych. Poglądy Jego ulegały jednak widocznej ewolucji. Wyraźne koncentrowanie się w pierwszym okresie twórczości na problematyce szkoły, coraz bardziej przechodziło w kierunku problematyki środowiskowych (szerokich) uwarunkowań procesu wychowania. Konsekwencją tego było również poszerzanie kręgu „odbiorców” oddziaływań wychowawczych – od dzieci i młodzieży po osoby dorosłe, tym samym wchodzenie coraz bardziej w obszary wychowania pozaszkolnego i poszkolnego. Można więc u Profesora E. Trempały obserwować niejako „rozwijanie” się koncepcji, coraz szersze wskazywanie obszarów badawczych. Konsekwencją tego procesu jest zainteresowanie się autora w późniejszym etapie Jego twórczości problematyką wychowawców nieprofesjonalnych, czy z coraz większą intensywnością rozwijaną problematykę edukacji równoległej. Edmund Trempała swoją twórczością wyraźnie wpisywał się w ówczesne ideowe trendy polskiej pedagogiki społecznej, mocno wówczas inspirowanej polityką społeczną i oświatową. Zawsze jednak w Jego twórczości można było odnaleźć (i jest tak do dzisiaj) pasję tworzenia, pasję budowania sprawiedliwej rzeczywistości społecznej – edukacyjnej. Jego poglądy to głos reformatora, to często głos sprzeciwu wobec niesprawiedliwego dostępu do „dóbr edukacyjnych”.

Wiele z pomysłów Autora nie tylko nie straciło dziś na aktualności, ale można powiedzieć, iż przetrwało próbę czasu, przetrwało pojawiające się, choć często usprawiedliwione mody w wychowaniu. Dziś, zdaje się, iż wracamy w pedagogice społecznej do problematyki edukacji środowiskowej – edukacji społecznej – edukacji wzmocnienia społecznego. Poglądy i pomysły E. Trempały, są i mogą być w tym względzie inspirujące. Jak więc kształtowały się poglądy Autora, wokół jakich kategorii rozwijała się Jego koncepcja *edukacji środowiskowej*?

Szkoła

Punktem wyjścia podjętych przez E. Trempałę rozważań była problematyka funkcjonowania szkoły jako ważnej – głównej instytucji edukacyjnej istniejącej w systemie oświaty. Autor, przyjmując taką – centralną pozycję szkoły jako instytucji wychowawczej zwrócił uwagę na problem niepowodzeń szkolnych. Badania, jakie przeprowadził na przełomie lat 60. i 70. wskazywały na stosunkowo duży zakres tego zjawiska. W obliczu więc tego typu nieprawidłowości i zagrożeń wskazał na potrzebę podjęcia odpowiedniego oddziaływania i organizowania środowiska pozaszkolnego, przyjmując jego kluczową rolę dla efektów pracy szkoły, tak by w środowisku tym niwelować jego negatywne wpływy na rozwój i zachowanie dzieci i młodzieży. Podkreślał więc Autor coraz częściej i wskazywał na dotąd mało akcentowane funkcje szkoły, takie jak: profilaktyczną, diagnostyczną i terapeutyczną, funkcje, które odnoszą się i powinny być realizowane również w obszarze środowiska pozaszkolnego.

Szkoła środowiskowa

Zwrócenie uwagi na środowisko pozaszkolne jako ważny obszar oddziaływań wychowawczych oraz wskazanie na coraz większą potrzebę współpracy z tym środowiskiem z punktu widzenia lepszej efektywności i skuteczności wychowania, zwłaszcza realizowanego na terenie szkoły, spowodowało wyraźne zwrócenie się E. Trempały ku idei szkoły środowiskowej. Wobec bowiem wyżej zarysowanych prawidłowości, szkoła powinna coraz bardziej integrować się – na płaszczyźnie realizowanej pracy wychowawczej – ze środowiskiem pozaszkolnym. Autor wskazywał tu na trzy metody takiej integracji: „*Pierwsza* polega na tym, że szkoła jest głównym organizatorem zajęć dla dzieci i młodzieży swego rejonu, *druga* – że szkoła działa poza obszarem szkoły, wszędzie tam, gdzie przebywa dziecko po lekcjach, *trzecia* wreszcie metoda polega na organizowaniu działalności wychowawczej zarówno na obszarze szkoły, jak i w całym jej rejonie. Trojaki sposób realizacji zintegrowanego wychowania w szkołach oraz powszechniejsze i skuteczniejsze stosowanie trzeciej metody jest podstawą do stopniowego uzyskiwania przez szkołę miana środowiskowej” (E. Trempała, 1976, s. 124).

W ten oto sposób Autor podjął w swojej twórczości zagadnienie szkoły środowiskowej, jako szkoły współpracującej ze środowiskiem lokalnym. Szkoła taka miała stawać się ośrodkiem kultury i oświaty w swoim rejonie, miała tworzyć korzystne warunki dla współdziałania dzieci, młodzieży i do-

rosłych, organizować wartościowe sytuacje wychowawcze, poprzez które będą się rozwijały takie pożądane cechy, jak: koleżeństwo i przyjaźń, pozytywne zainteresowania, zamiłowania i uzdolnienia młodej generacji oraz utrwały wartości wyniesione ze szkoły, staranie, aby dzieciom, młodzieży i dorosłym zapewnić należyte warunki do kulturalnego spędzania czasu wolnego od nauki i pracy, kierowanie grupami rówieśniczymi w różnych formach samorządności, stwarzania odpowiednich warunków do uprawiania sportu i turystyki, zapewnienie dzieciom i młodzieży właściwej opieki w zakresie pracy domowej ucznia przez organizowanie różnych form pomocy, obejmowanie dzieci opieką podczas pracy rodziców, zapobieganie sytuacjom zagrożenia bezpieczeństwa osobistego, prawidłowe kształtowanie się osobowości, organizowanie warunków, które zagwarantują dziecku indywidualność i uspołecznienie w celu przygotowania do samodzielnego i odpowiedzialnego wypełniania zadań, przygotowanie do samodzielnego gospodarowania terenem gry, podwórkiem (E. Trempała, 1976, s. 127).

Integracja środowisk wychowawczych

Aby powyższe cele i zadania tak rozumianej szkoły środowiskowej mogły być zrealizowane, potrzebne jest według Autora skoordynowanie działań wszystkich instytucji funkcjonujących w środowisku lokalnym, które podejmują działania wychowawcze. Potrzebne jest ich zintegrowane działanie. Samo rozumienie integracji Autor przyjmował w trojakim znaczeniu: „1. *Integracja komunikatywna*, polegająca na częstym wzajemnym porozumiewaniu się w sprawie trudności wychowawczych z własnymi dziećmi, rzetelnym informowaniu się i wymianie poglądów na temat stosowania skutecznych metod wychowawczych oraz wymianie poglądów na temat postaw moralnych dzieci z najbliższego otoczenia i informowaniu się z zakresu wiedzy zdobywanej na zajęciach na uniwersytecie dla rodziców, zebraniu klasowym lub w poradni społeczno-wychowawczej. 2. *Integracja funkcjonalna*, polegająca na umiejętnym i sprawnym współdziałaniu w zakresie zgodnego i konsekwentnego oddziaływania wychowawczego oraz wspólnej pracy społecznej dla dobra środowiska, np. dopilnowanie dzieci podczas odrabiania zadań domowych w czasie wyznaczonym przez środowiskową radę wychowania, dyżurów w świetlicy szkolnej, dyżurów przy organizowaniu podwórek itp. 3. *Integracja normatywna*, polegająca na afirmacji przez członków środowisk społecznych podobnych lub zbliżonych wartości i wzorów osobowych, tj. wartości moralnych, prawdomówności, uczciwości itp. Czynnikiem integrującym jest tu wzór dorosłych osób z najbliższego otoczenia” (J. Frątczak, E. Rogalski, 1987, s. 58).

Tak rozumiana integracja sprowadzała koncepcję Autora do wąsko rozumianych, praktycznych rozwiązań edukacji środowiskowej, z drugiej zaś strony nawiązywała do wypracowywanej wówczas w Polsce (lata 70.) idei całościowego (skoordynowanego) systemu oświaty, realizowanego głównie na gruncie polityki oświatowej – w szerokim nurcie tzw. wychowania socjalistycznego. W jednym i drugim przypadku były to koncepcje, w których bardzo dużą rolę w wychowaniu odgrywały instytucje, które były zarówno podstawowym miejscem wychowania, jak i podstawowym nośnikiem idei – celów i zadań w wychowaniu.

Instytucje edukacyjne

Idea integracji podstawowych środowisk wychowawczych, w tym wypadku bardzo mocno związana została z problematyką szczególnej – wychowawczej roli, jaką spełniają i mają spełniać instytucje, zwłaszcza instytucje edukacyjne. Autor wskazywał na następujące funkcje wychowawcze instytucji, jakie powinny one spełniać: „a) organizować i kierować aktywnością dzieci i młodzieży, b) organizować kontakt z kulturą i nauką, c) pełnić społeczny nadzór i kontrolę, d) sprawować opiekę społeczną i zapewniać prawidłowe warunki życia, e) organizować warunki rekreacji, f) ukierunkowywać na przyszłość, g) wdrażać do samorozwoju i samorealizacji” (E. Trempała, 1976, s. 23).

Ponieważ w strukturze życia społecznego istnieją różnorakie instytucje odpowiadające różnym obszarom aktywności społecznej człowieka, w tym instytucji o charakterze edukacyjnym, realizujące jednak swoje zadania z różnym stopniem nasilenia i w różnym zakresie, Autor wskazywał, iż spośród tych instytucji należy wyodrębnić instytucje wiodące, instytucje wspomagające oraz instytucje akceptujące:

„1. Instytucje wiodące:

- zajmują się kierunkiem pracy specyficznym dla siebie,
- dysponują wyspecjalizowaną kadram,
- doskonałą kadrę wychowawców i działaczy w prowadzonej przez siebie specjalności,
- rozpoznają potrzeby środowiskowe lub czerpią informacje od zespołu lustracji i rozpoznawania środowiska,
- planują działalność wychowawczą,
- organizują wymianę informacji o użytkownikach ze wspólnego terenu działań i wspólnego zakresu zainteresowań,
- dysponują różnorodnością form pracy,
- kontrolują i oceniają działania wychowawcze,

- cieszą się uznaniem i autorytetem.
2. Instytucje wspomagające:
- są zainteresowane kierunkiem pracy,
  - obserwują wspólny teren działań wychowawczych,
  - propagują podejmowane kierunki pracy przez inne instytucje,
  - aktywnie organizują działalność wychowawczą inspirowaną przez instytucje wiodące.
3. Instytucje akceptujące:
- są zainteresowane kierunkiem działania wychowawczego,
  - popierają podejmowane inicjatywy,
  - włączają się do pracy w szczególnych przypadkach,
  - udostępniają lokal i bazę rekreacji” (E. Trempała, 1976, s. 152–153).

Edukacja równoległa

W swoich poglądach na temat wychowania środowiskowego Autor zwracał coraz wyraźniej uwagę na całokształt oddziaływań edukacyjnych. Nie tylko już szczególna rola szkoły, ale całego systemu oddziaływań wychowawczych była przez niego podkreślana. Przyjmując „systemowe” stanowisko odnośnie do funkcjonowania oświaty (akcentując jej całościową i globalną rolę), przyjął w tym względzie jako centralną kategorię *globalny system edukacyjny*. W takim całościowym ujęciu systemu oświaty Autor wyodrębnił jego trzy układy:

- szkolny (od przedszkola do szkół wyższych),
- pozaszkolny/równoległy (obejmujący wszystkie instytucje pozaszkolne prowadzące w mniejszym lub większym zakresie działalność opiekuńczo-wychowawczą i oświatowo-kulturalną),
- poszkolny.

Podkreślając tu szczególną rolę edukacji równoległej dla wychowania człowieka, E. Trempała definiował ją jako: „Całokształt oddziaływań i wpływów wychowawczych na dzieci, młodzież i dorosłych przez instytucje opiekuńczo-wychowawcze, oświatowo-kulturalne, organizacje społeczne w środowisku oraz środki masowej komunikacji” (M. Cichosz, 2006, s. 194).

Przyjmując wcześniej zaakcentowaną rolę instytucji w wychowaniu człowieka, E. Trempała opracował typologię instytucji wychowania równoległego, którą to typologię rozwijał przez kolejne lata swojej pracy twórczej. Do instytucji takich zaliczył: „1. Instytucje wychowania naturalnego: a) rodzi-

na, b) grupy rówieśnicze, c) środowisko sąsiedzkie; 2. Placówki opieki wychowawczej nad dziećmi i młodzieżą; 3. Instytucje wspomagające rozwój dzieci i młodzieży; 4. Ośrodki upowszechniania sztuki; 5. Środki masowego komunikowania; 6. Instytucje społeczne (organizacje społeczne); 7. Instytucje społeczno-wyznaniowe; 8. Ośrodki organizujące działalność kształcenia i wychowania na tle innych form działalności produkcyjnych i usługowych” (E. Trempała, 1988, s. 38–39).

Wychowawcy nieprofesjonalni

Przy tak szerokim – społecznym, środowiskowym sposobie rozumienia wychowania, ze szczególnym podkreśleniem roli pozaszkolnych instytucji, w tym szczególnie instytucji edukacji równoległej, pojawił się problem wychowawcy – osoby, która ma to wychowanie realizować, nie będąc jednocześnie wychowawcą zawodowym – wychowawcą profesjonalnie do takich zadań przygotowanym. Autor w swoich propozycjach odnośnie do tego zagadnienia wpisał się w istniejące już rozważania i rozstrzygnięcia, które w tej sprawie przyjmowano w pedagogice społecznej, wskazując na ważną rolę tzw. wychowawcy nieprofesjonalnego. Wskazał on, iż wychowawca taki jest przede wszystkim „ochotnikiem – pracuje z własnej woli, dla osobistej satysfakcji i dobra ogółu, co jego pracą tym bardziej czyni skuteczną”. E. Trempała podkreślał również, iż wychowawca nieprofesjonalny w swojej pracy jest bardziej „włączany” w działania różnorodnych instytucji o charakterze społeczno-kulturowym i opiekuńczo-wychowawczym, dzięki czemu ma również lepsze rozpoznanie realnych warunków społecznych danego środowiska lokalnego. Nie bez znaczenia dla skuteczności pracy wychowawcy nieprofesjonalnego pozostaje również jego szczególna pozycja społeczna, wynikająca często z jego autorytetu, jakim cieszy się w społeczności lokalnej. Do przedstawicieli wychowawców nieprofesjonalnych Autor zaliczał reprezentantów wielu zawodów, działających na gruncie różnych organizacji społecznych, stowarzyszeń i instytucji, które pozostają „sojusznikami pracy wychowawczej”.

Podsumowanie

Profesor Edmund Trempała swoją twórczością naukową wpisał się w główne nurty polskiej pedagogiki społecznej, nurty szczególnie wypracowywane w tej dyscyplinie w latach 70. i 80. Szczególnie wiele miejsca w swojej twórczości poświęcił zagadnieniu funkcjonowania środowisk wy-

chowawczych, szkoły środowiskowej, instytucjom edukacji równoległej oraz wychowawcom nieprofesjonalnym. Mówiąc o oddziaływaniach edukacyjnych w środowisku – zarówno na poziomie diagnozowania i opisu, jak również na poziomie prognozy i przyjmowanych modeli w tym względzie, Autor wyraźnie przyjmuje podejście systemowe i funkcjonalne, co lokalizuje Jego poglądy w nurcie socjologicznym pedagogiki społecznej. To wyraźnie systemowe podejście Autor jednak coraz bardziej łagodzi akcentując podmiotowy charakter wychowania. Biorąc zaś pod uwagę dzisiejsze koncepcje wypracowywane w pedagogice społecznej, zwłaszcza te związane z szeroko rozumianą edukacją środowiskową, poglądy Autora wydają się dziś szczególnie interesujące i inspirujące.

Bibliografia

- Cichosz M.** (2006), *Pedagogika społeczna Polsce w latach 1945–2005*, Toruń.
- Frątczak J., Rogalski E.** (1987) (red.), *Teoria i praktyka edukacji równoległej*, Bydgoszcz.
- Trempała E.** (1988), *Pedagogiczna działalność wychowawców nieprofesjonalnych*, Bydgoszcz.
- Trempała E.** (1976), *Wychowanie zintegrowane w środowisku szkoły*, Warszawa.

Kalendarium życia i działalności Profesora Edmunda Trempały

Nauczyciel i wychowawca

- Edmund Trempała urodził się 16 listopada 1927 roku w Kościerzynie Wielkim, tam też do wybuchu drugiej wojny światowej ukończył Szkołę Podstawową.
- Po zakończeniu wojny, podjął naukę w Gimnazjum w Złotowie.
- W latach 1947–1949 kontynuował naukę w Państwowym Liceum Pedagogicznym w Bydgoszczy, po ukończeniu którego uzyskał kwalifikacje nauczycielskie.
- Po otrzymaniu świadectwa dojrzałości E. Trempała rozpoczął pracę nauczycielską, najpierw jako nauczyciel biologii w szkole Podstawowej nr 20 w Bydgoszczy, następnie (w latach 1952–1961) jako kierownik Szkoły Podstawowej nr 17, również w Bydgoszczy.
- Swoją pracę nauczycielską kontynuował w kolejnych latach: – w latach 1961–1962 był kierownikiem Szkoły Ćwiczeń przy Studium Nauczycielskim w Bydgoszczy, – w latach 1962–1968 był zatrudniony w Studium Nauczycielskim już jako nauczyciel wykładowca pedagogiki.
- W Studium tym od roku 1967 pełnił również funkcję zastępcy dyrektora do spraw studiów zaocznych i jednocześnie funkcję organizatora Wyższej Szkoły Nauczycielskiej w Bydgoszczy.

Organizator uczelni – nauczyciel akademicki

- Po utworzeniu Wyższej Szkoły Nauczycielskiej, pracował w niej od 1 sierpnia 1969 na stanowisku docenta mianowanego i jednocześnie pełnił funkcję dziekana Wydziału Matematyczno-Przyrodniczo-Pedagogicznego, oraz kierownika Zakładu Pedagogiki.
- Od roku 1970 pełnił już funkcję prorektora WSN w Bydgoszczy, a od 1974 pierwszego rektora przekształconej z WSN i nowo powstałej – Wyższej Szkoły Pedagogicznej.
- Funkcję rektora WSP w Bydgoszczy pełnił E. Trempała przez okres trzech kadencji – do roku 1981.
- Przez cały wyżej przedstawiony czas tworzenia i organizowania – najpierw WSN a potem WSP – od 1969 roku, tworzył również środowisko naukowe bydgoskich pedagogów społecznych skupionych najpierw w Zakładzie

Pedagogiki a następnie w Katedrze Pedagogiki Społecznej, którą kierował aż do przejścia na emeryturę.

Pedagog społeczny – drogi twórczości

- Kształcenie na poziomie studiów wyższych rozpoczął E. Trempała (1950 rok) od studiów biologicznych w PWSP w Warszawie, które to studia realizował na poziomie studiów pierwszego stopnia.
- W kolejnych latach: 1956–1959 studiował już pedagogikę w Uniwersytecie Warszawskim, gdzie pod kierunkiem Prof. Ryszarda Wroczyńskiego napisał pracę magisterską.
- Od roku 1963 również pod kierunkiem R. Wroczyńskiego pracował nad doktoratem, który ukończył w 1967 roku, zajmując się w tym czasie przede wszystkim problematyką szkoły środowiskowej.
- Tytuł naukowy doktora otrzymał decyzją Rady Naukowej Wydziału Pedagogiki i Psychologii Uniwersytetu Warszawskiego w roku 1968.
- W roku 1974 na podstawie oceny dorobku naukowego i złożonego pomyślnie kolokwium, Rada Wydziału Filozoficzno-Historycznego Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu nadała E. Trempale stopień naukowy doktora habilitowanego nauk humanistycznych w zakresie pedagogiki społecznej.
- W roku 1978 otrzymał tytuł naukowy profesora nadzwyczajnego, natomiast w roku 1990 tytuł naukowy profesora zwyczajnego.

Współtwórca i uczestnik życia naukowego

- W 1972 roku został członkiem Komitetu Nauk Pedagogicznych Polskiej Akademii Nauk, w którym to Komitecie w latach 1976–1979 pełnił funkcję wiceprzewodniczącego Prezydium, zaś w latach 1996–1999 był członkiem tego Prezydium.
- W latach 1976–1994 był również przewodniczącym Zespołu Pedagogiki Społecznej KNP PAN.
- E. Trempała był członkiem współzałożycielem Polskiego Towarzystwa Naukowego a od 1992 roku członkiem Prezydium Zarządu Głównego tego Towarzystwa w Warszawie.
- Od 1988 aż do 2002 (przez pięć kolejnych kadencji) był wybierany do Centralnej Komisji ds. Tytułu Naukowego i Stopni Naukowych w Warszawie.
- W latach 1985–1987 był członkiem Rady Głównej Nauki i Szkolnictwa Wyższego.

- Uczestniczył w pracach Rad i Kolegiów Wydawniczych wielu kwartalników i czasopism pedagogicznych, np. w latach 1977–1993 był członkiem i przewodniczącym Rady Redakcyjnej „Problemów Opiekuńczo-Wychowawczych”, zaś od roku 1979 był członkiem Rady Redakcyjnej „Ruchu Pedagogicznego”. Podobnie zaangażowany był w prace Rad Redakcyjnych pism: „Edukacja” czy „Forum Oświatowe”.
- W latach 1971–1991 był Prezesem i Wiceprezesem oraz Redaktorem Naczelnym Wydawnictw Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego.
- W latach 1981–1988 kierował Ogólnopolskim Resortowym Organem Badawczym 11.4, pt. „Modernizacja systemu oświaty i wychowania w Polsce”.
- W latach 1986–1990 był Kierownikiem Centralnego Programu Badań Pedagogicznych 08.17, pt. „Edukacja równoległa elementem całościowego systemu oświaty i wychowania w Polsce”.
- W latach 1977–1981 przewodniczył Instytutowi Badań nad Młodzieżą w Warszawie, a w latach 1981–1986 był przewodniczącym Rady Naukowej Instytutu Badań Pedagogicznych również w Warszawie.
- W roku 1999 został wyróżniony Krzyżem Komandorskim OOP, a w roku 2002 otrzymał tytuł Doktora Honoris Causa Akademii Bydgoskiej im. Kazimierza Wielkiego.
- Za całokształt swojej pracy i zasługi w obszarze oświaty otrzymał również w roku 2000 Medal Książęcy Kazimierza Wielkiego – nadany przez władze miasta Bydgoszczy.

Bibliografia prac Profesora Edmunda Trempały

Prace zwarte – autorskie

1. *Integracja podstawowych środowisk wychowawczych a rezultaty pracy pedagogicznej szkoły*, Poznań 1969.
2. *Wychowanie w środowisku szkoły*, Bydgoszcz 1974.
3. *Wychowanie zintegrowane w środowisku szkoły*, Warszawa 1976.
4. *Działalność pedagogiczna wychowawców nieprofesjonalnych*, Bydgoszcz 1987.
5. *Uwarunkowania przemian edukacyjnych*, Bydgoszcz 1987.
6. *Pedagogiczna działalność wychowawców nieprofesjonalnych w środowisku lokalnym*, Bydgoszcz 1988.
7. *Szkoła w odniesieniu do edukacji równoległej. Tezy, poszukiwania, propozycje*, Bydgoszcz 1988.
8. *Szkoła a edukacja równoległa (nieszkolna). Poglądy, doświadczenia, propozycje*, Bydgoszcz 1994.
9. *Panorama pedagogiki społecznej*, Bydgoszcz 1997, wyd. II. WSP. Bydgoszcz 1999.
10. *Środowisko rodzinne dziecka a sytuacja szkolna ucznia*, Włocławek 2003.

Wybrane prace pod redakcją (współredakcyjne)

1. Red., *Pedagogika opiekuńcza*, Warszawa 1977.
2. Współred. M. Balcerek, M. Winiarski, *Opieka i wychowanie w osiedlu mieszkaniowym*, Warszawa 1981.
3. Red., *Edukacja równoległa. Poglądy, doświadczenia, wnioski*, Bydgoszcz 1984.
4. Red., *Edukacja równoległa w polskim systemie oświatowym*, t. I, t. II, Warszawa 1985.
5. Red., *Modernizacja systemu oświaty w PRL. Streszczenie grup tematycznych. Problem węzłowy 11.4*. Warszawa 1985.
6. Red., *Edukacja równoległa jako element globalnego systemu kształcenia i wychowania. Diagnoza i prognoza*, Bydgoszcz 1988.
7. Red., *Edukacja równoległa. Funkcjonowanie i kierunki rozwoju edukacji równoległej w polskim systemie oświaty i wychowania*, Bydgoszcz 1990.
8. Red., *Edukacja nieszkolna, (równoległa) w warunkach przemian w Polsce*, Bydgoszcz 1994.

9. Współred. M. Cichosz, *Funkcjonowanie i kierunki rozwoju pedagogiki społecznej w Polsce*, Olecko 2000.
10. Współred. M. Cichosz, *Pedagogika społeczna. Tradycja – terażniejszość – nowe wyzwania*, Olecko 2001.

Wybrane opracowania i artykuły w czasopismach

1. *Wyrwani ulicy*, „Nowa Szkoła”, 1959, nr 10.
2. *W naszym uniwersytecie dla rodziców*, „Rodzina i Szkoła”, 1963, nr 3.
3. *Środowiskowa Rada Wychowania*, „Nowa Szkoła”, 1965, nr 10.
4. *O potrzebie organizowania środowiska wychowawczego*, „Nauczyciel i Wychowanie”, 1966, nr 2.
5. *Środowiskowa Rada Wychowania*, cz. II, „Życie Szkoły”, 1968, nr 5.
6. *Środowisko a skuteczność pracy dydaktyczno-wychowawczej*, „Nauczyciel i Wychowanie”, 1968, nr 2.
7. *Szkoła i klub kultury organizatorami środowiska wychowawczego wsi*. Prace Pedagogiki i Filozofii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego. 1970, nr 2.
8. *Pomiar warunków środowiskowych na użytek praktyki pedagogicznej szkoły*, [w:] R. Wroczyński, T. Pilch (red.), *Metodologia pedagogiki społecznej*, Wrocław–Warszawa 1974.
9. *Kształcenie, dokształcanie i doskonalenie nauczycieli i pedagogów szkolnych*, „Nauczyciel i Wychowanie”, 1977, nr 3.
10. *Kształcenie nauczycieli wychowawców w uczelni pedagogicznej*, „Badania Oświatowe”, 1977, nr 2.
11. *Funkcje szkoły środowiskowej w osiedlu*, „Głos Nauczycielski”, 1977, nr 9.
12. *Szkoła środowiskowa ośrodkiem integracji opiekuńczo-wychowawczej i społeczno-kulturalnej w osiedlu*, „Nauczyciel i Wychowanie”, 1977, nr 3.
13. *Działalność pedagogiczna wychowawców nieprofesjonalnych*, „Nauczyciel i Wychowanie”, 1978, nr 1.
14. *Warunki realizacji zadań pozaszkolnych w placówkach oświatowo-wychowawczych*, „Opieka i Wychowanie”, 1978, nr 4.
15. *Typologia środowiska opiekuńczo-wychowawczego*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze”, 1978, nr 2.
16. *Rozwój pedagogiki społecznej w Polsce Ludowej*. *Pedagogika społeczna Heleny Radlińskiej*, „Człowiek w Pracy i Osiedlu”, 1980, nr 2/92/XIX, nr 3/93/XIX.
17. *Działalność wychowawców społecznych na rzecz dzieci i rodziny*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze”, 1981, nr 3.

18. *Integracja środowisk wychowawczych jako problem badawczy*, „Chowanna”, 1981, nr 3.
19. *Geneza, rozwój i istota szkoły środowiskowej*, „Zbiorcza Szkoła Gminna”, 1981, nr 1.
20. *Współdziałanie instytucji w aktywizacji człowieka do udziału w wychowaniu i samowychowaniu ustawicznym*, „Chowanna”, 1983, nr 4.
21. Współred. J. Frątczak, *Problematyka pedagogiki społecznej w toku przemian*, „Studia Pedagogiczne”, 1983, nr 9.
22. *Wychowanie równoległe, a wychowanie szkolne*, „Ruch Pedagogiczny”, 1985, nr 5–6.
23. *Rozwój, kierunki i ośrodki pedagogiki społecznej w Polsce Ludowej*, [w:] *O sytuacji w naukach pedagogicznych*, W. Okoń (red.). Wrocław-Warszawa 1985.
24. *Funkcjonowanie edukacji równoległej w polskim systemie oświaty i wychowania*, „Studia Pedagogiczne”, 1994, nr 24.
25. *Geneza, ewolucja, stan i prognozy pedagogiki społecznej*, [w:] M. Dudzikowa, T. Lewowicki (red.). „Rocznik Pedagogiczny”, 1995, t. 18.
26. *Transformacja w edukacji równoległej (niez szkolnej) realia i oczekiwania*, [w:] E. Podoska-Filipowicz, H. Błażejowski, R. Gerlach (red.). *Transformacja w edukacji – konieczność, możliwość, realia i nadzieje*. Bydgoszcz 1995.
27. *Od szkoły środowiskowej do szkoły uspołecznionej*, „Studia Pedagogiczne”, 1996, nr 24.
28. *W poszukiwaniu modernizacji edukacji szkolnej i niez szkolnej*, „Studia Pedagogiczne”, 1996, nr 24.
29. *Refleksje wokół kształcenia nauczycieli w uczelni pedagogicznej*, „Studia Pedagogiczne”, 1996, nr 30.
30. *Pomoc spontaniczna i zorganizowana*, [w:] K. Marzec-Holka (red.). *Pracownicy socjalni i wolontariusze*, Bydgoszcz 1998.
31. *Edukacja nie ogranicza się tylko do sfery szkolnictwa instytucjonalnego*, [w:] A. Karpińska (red.). *Edukacja w dialogu i reformie*, Białystok 2002.